

ЗАЙКА Наталія,
старший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»
(м. Переяслав, Україна)

muzvist@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6714-250X>

РУШНИКИ ХІХ–ХХ ст. В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»: ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ, КОМПОЗИЦІЯ

У статті досліджується орнаментальне оздоблення збірки українських народних рушників Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав»), що налічує понад чотири тисячі одиниць з різних етнографічних регіонів України. Хронологічні межі даної колекції окреслені ХVІІІ–ХХІ ст. Музейні предмети різні за технікою виконання: ткані, вишиті, вибійчані.

Мета статті полягає у розкритті особливостей орнаментального оздоблення рушників Переяславицини, Полтавицини, Чернігівцини та міста Кролевець, зважаючи на технологію їхнього виготовлення та орнаментацию. Особливо цікавою є незначна колекція рушників із Тернопільцини.

Встановлено, що у збірці зберігаються вироби різних етнографічних районів України: Середньої Наддніпряницини, Полісся, Слобожаницини. Досить об'ємною за обсягом є колекція рушників із Переяславицини. Визначено, що за технологією виготовлення представлено рушники ткані та вишиті різними техніками. Серед колекції за композиційною побудовою та орнаментальним оздобленням виділяються рушники «божники», монастирські та «кролевецькі». Загалом, для орнаментики рушників характерне використання геометричних, рослинних, антропоморфних та орнітоморфних мотивів. Досліджено, що вони можуть бути як наближені до оригінальних зображень, так і стилізовані. В окремих випадках на виробах присутній каліграфічний елемент, введений до орнаментики. Переважно це стосується рушників із сюжетною композицією. Виявлено, що на виробах кінця ХІХ – початку ХХ ст. превалює двоколірне оздоблення чи то на домотканих, чи на мануфактурних «кролевецьких». Водночас на вишитих рушниках цього періоду децю більша кольорова гама. З'ясовано, що з другої половини ХХ ст. на тканих рушниках, зокрема з Переяславицини, фіксується використання різноколірних ниток і зміна орнаментальних мотивів. Кольорова гама рушників фабрик художніх виробів, що зберігаються в колекції, залишається переважно сталою, тобто

двоколірною для орнаментів та з білим тлом полотна. На вишитих рушниках цього періоду спостерігається використання різноколірного оздоблення, що значно збагачує його візуальне сприйняття.

Ключові слова: рушник, вишивка, ткацтво, орнаментальний мотив, Середня Наддніпрянина, Полісся, Переяславіщина, Полтавіщина, Чернігівщина

TOWELS OF THE XIX-XX CENTURIES IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREYASLAV»: ORNAMENTAL MOTIVES, COMPOSITION

The article examines the ornamental decoration of the collection of the Ukrainian folk towels of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» (hereinafter – NHER «Pereyaslav»), which includes more than four thousand items from various ethnographic regions of Ukraine. The chronological limits of this collection are determined by XVIII-XXI st. The Museum objects differ in the technique of execution: woven, embroidered, punched.

The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the ornamental decoration of towels of Pereyaslav Oblast, Poltava Oblast, Chernihiv Oblast and the city of Krolevets, taking into account the technology of their manufacture and ornamentation. A small collection of towels from the Ternopil region is particularly interesting.

It has been established that the collection contains products from various ethnographic regions of Ukraine: Central Dnipro region, Polissia, Slobozhan region. The collection of towels from Pereyaslavshchyna is quite voluminous. It was determined that according to the production technology, towels are woven and embroidered using various techniques. Among the collection, according to the compositional structure and ornamental decoration, the «godly», monastic and «Krolevetski» towels stand out. In general, the ornamentation of towels is characterized by the use of geometric, plant, anthropomorphic and ornithomorphic motifs. It has been studied that they can be both close to the original images and stylized. In some cases, there is a calligraphic element introduced into the ornamentation on the products. This mainly applies to towels with a plot composition. It was found that on products of the late 19th – early 20th centuries. two-color decoration prevails, either on home-made ones or on manufactured «Krolevetski» ones. At the same time, the embroidered towels of this period have a slightly larger color range. It was found that from the second half of the 20th century. on woven towels, in particular from Pereyaslavshchyna, the use of multi-colored threads and the change of ornamental motifs are recorded. The color scheme of the towels of the art product factories kept in the collection remains mostly constant, i.e. two-color for ornaments and with a white background of the canvas. On the embroidered towels of this period, the use of multi-colored decoration is observed, which significantly enriches its visual perception.

Keywords: towel, embroidery, weaving, ornamental motif, Middle Dnipro region, Polissia, Pereyaslav region, Poltava region, Chernihiv region.

Постановка проблеми. Рушники, як й інші предмети декоративно-ужиткового мистецтва, не зважаючи на різні періоди української історії, на сьогодні зберігають свої стилістичні та регіональні особливості. Оздоблення рушників перекликається з орнаментами кераміки, ткацтва, декоративного розпису. Різноманітність рішень в оформленні рушників надзвичайно велика.

Рушники, беручи до уваги технологію їх виготовлення, у кожному селі, районі чи регіоні мають характерні особливості. При цьому вишивальниці чи ткалі володіли своїм особистим стилем, який відрізняв їх творчість від решти майстринь щодо комбінації орнаментальних мотивів, елементів декору, а інколи – й цілої розбивки площини, як і введення додаткових атрибутів, проте не порушуючи загальних, усталених композиційних норм. Кожне орнаментальне розташування на рушниках майстрині творчо обмірковують, об'єднуючи різні мотиви. Ці аспекти, а саме особливості орнаментального оздоблення рушників з фондів НІЕЗ «Переяслав» заслуговують детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія фондової збірки рушників представлена публікаціями Н. Заїки [10], В. Ткаченка [12]. Зокрема, ними проаналізовано відомі публікації наукових співробітників заповідника з дослідження колекції рушників. Орнаментація рушників розглядається у низці статей Л. Годліної [1–3], Н. Заїки [5–9], Г. Козій [11]. Однак зазначені автори висвітлювали оздоблення рушників окремих етнографічних районів чи певних груп, не здійснюючи порівняльних аспектів вивчення проблематики, що зумовлює необхідність підготовки даної публікації.

Мета статті полягає у розкритті особливостей орнаментального оздоблення рушників Переяславщини, Полтавщини, Чернігівщини та міста Кролевець, зважаючи на технологію їхнього виготовлення та орнаментацію. Особливо цікавою є незначна колекція рушників із Тернопільщини.

Виклад основного матеріалу. Розгляд і дослідження колекції рушників започаткувала на початку 1990-х рр. Г. Козій, давши в одній з публікацій характеристику домотканих рушників Середньої Наддніпрянщини, зокрема

Переяславщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчення збірки вказало, що на даній території вирізняються рушники з геометричним, рослинно-геометричним, рослинним орнаментом та з церковно-релігійними мотивами. Вироби діляться на групи й типи згідно з використанням перебірної техніки ткання та особливостей побудови орнаментальних композицій. Досліджуючи орнаментальну складову давніх рушників Середньої Наддніпрянщини, зокрема Переяславщини, встановлено, що для них характерні більше геометричні та геометризовані мотиви. Це прямі лінії, кривульки-зигзаги, кути – «вилки», «ріжки», трикутники – «горбики», «клиночки», ромби – «бубни», квадрати – «дамочки», паралелепіеди – «клинці», хрести. Чільне місце в орнаментальних композиціях цих рушників займають геометризовані 4- та 8-пелюсткові квіти-розети, які мають назву «рожа», «рожинка», «шолудива рожа», «повна рожа», «вітрячок», «млинок», «морока». Ці орнаментальні мотиви виступають як самостійний сюжет, а також як орнаментальна композиція.

За технікою домоткані рушники Переяславщини діляться на дві групи: двосторонні («дволично») та односторонні («одно личко»). Відповідно до побудови орнаментальних композицій рушники поділяються на два типи: рапортні та з суцільною композицією орнаментального поля [11, с. 125-127].

Досить цікавою є й фондова колекція переяславських тканих рушників 60–90 рр. ХХ ст., які мають одну характерну відмінність порівняно з виробами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У цих рушниках геометричні форми давніх візерунків отримують натуралістичний вигляд. Налічується 92 предмети, географічні межі охоплюють місто та села колишнього Переяслав-Хмельницького району за адміністративно-територіальним поділом. У збірці основна частина рушників, в орнаментному полі яких переважають фітоморфні мотиви з вкрапленням орнітоморфних деталей. В основному це вивід квіток (чотирьох-шести- та багатопелюсткових) з листочками та пуп'янками, обрамлений боковою лиштвою з «дамочок» або виводом рослинного орнаменту, а нижня лиштва – «бовтики». Місцева (народна) назва: «яблуневий

цвіт» (стилізовані 5-пелюсткові квіти), «десятиквітник», «жолудьки», «бовкун» (велика квітка троянди), «соняшникове», «соняшників» «кучерявої кривульки», «реп'яшки» (стилізована червона квітка), «жолуді», «анютині очі (глазки)», «шипшини», «вазон», «жоржини» (дев'ятипелюсткові квіти), «червона гвоздика» (у шаховому порядку розміщені великі квіти гвоздики, між якими пуп'янки з листочками), «волошки», «барвінок», «калінка».

У цій же групі зустрічаються і давні мотиви. Зокрема, один цікавий рушник Т-7161 (авторка Т. А. Карпенко із с. Велика Каратуль, 60-і рр. ХХ ст.) затканий червоними, зеленими, сірими, синіми, жовтими нитками на конопляній основі смугами рослинного орнаменту, над якими «антропоморфні постаті» (нагадують свічники) – це елементи давніх мотивів [13]. В орнаментальному ряду три антропоморфні постаті з хрестами вгорі (жінки-рожаниці), між якими знизу маленькі антропоморфні постаті, зверху – хрестики. Варто акцентувати увагу, що починаючи з початку ХХ ст., коли стали доступні для сільського населення (недорогі) фабричні нитки, розширюється спектр кольорів у рушниках. У 60–90 рр. ХХ ст. сировиною для виготовлення рушників в міській та приміській зоні служила переважно нитка фабричного виробництва. Однак це використання, яке дало змогу зробити народний рушник яскраво «гавкаючим» і стало причиною занепаду як з точки зору сакральності, так і декоративності [9, с. 104-111].

Домоткані рушники, що були поширені серед селян, відіграли важливу роль у розвитку так званих «кролевецьких» рушників. Адже саме вони формували його технологічну основу виготовлення. Їхніми відмінними рисами були кольорова гама (зазвичай червоно-біла) та орнаментальні мотиви й композиція.

На фоні колекції різночасових домотканих рушників виділяються вироби ткацької кролевецької мануфактури, що також зберігаються у фондівій збірці НІЕЗ «Переяслав». «Кролевецькі» рушники кінця ХІХ – початку ХХ ст. відзначаються тим, що переважна більшість предметів ткани червоним по білому. Є окремі вироби, що випадають з цієї кольорової послідовності. Так,

один із рушників має білі орнаменти на червоному тлі (Т-5553. КВ-11516). Окрім того, досить часто в композицію виробів введено каліграфічний елемент орнаменту. Зокрема, на окремих рушниках виткано напис: «г. Кролевець» та інколи прізвища майстринь-ткаль, як, наприклад: «В. И. Бельченко», «Ф. Аникієнко» [13]. Серед орнаментів превалюють орнітоморфні та геометричні елементи. До найбільш уживаних можна віднести: «орли», «качечки», «клинці», «стовпчики», «ромби», «трикутники», «пірамідки». Фітоморфні деталі у візерунках («рожини», «листочки») геометризуються. Досить часто зустрічаються і скевоморфні елементи: «пилочки», «парканчик», «підсвічники», «млинки», «монастирки», «церкви» та ін. Всі назви, наведені у тексті, зафіксовані у фондово-обліковій документації НІЕЗ «Переяслав» як місцеві. Композиція та орнаменти рушників традиційні для виробів кролевецьких мануфактур. Серед їх загалу можна виділити дві групи: це вироби, композиція яких має виділений центр (основний узор – місц.) та горизонтальні смуги, обрамлені вгорі та внизу (нижня та верхня лиштва – місц.). Рушники цієї групи традиційно мають бокові вертикальні смуги, що обрамляють орнамент (бокова лиштва, бокова обвідка – місц.) [8, с. 454-460].

Важливим наступним етапом у розвитку тканих рушників та їхнього збереження і побутування серед українського населення є організація діяльності в Україні у ХХ ст. низки фабрик художніх виробів. На таких підприємствах продовжували традиції ткання декоративно-ужиткових виробів – рушників, одночасно розвиваючи композицію, орнаментику, символіку.

Так, у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігаються авторські роботи майстрів Богуславської фабрики художніх виробів «Перемога» І. Г. Нечипоренка та Н. П. Скопец. Предмети складають невелику частину фондової збірки: всього 71 одиниця. Характеризуючи ці роботи треба відмітити, що колорит, елементи орнаменту («зірки», «стовпчики», «ромбики», «решітки») цих виробів йдуть від давніх традицій узорного ткацтва Богуславщини. Найпопулярніші традиційні кольори – насичений ясно-червоний, сірий, чорний, синій. На деяких виробах вжито відтінки жовтого,

бордового, жовтогарячого, зеленого. Принцип композиційного вирішення рушникового полотна є різний. На деяких із них орнаментальні широкі смуги в основному концентровані на краях, а центральне контрастно-біле поле в одних виробах залишається вільним, а в інших переписане вузькими, розміщеними на певній відстані одна від одної, смужками.

В узорних тканинах орнаментальні смуги групуються по кілька в ширші смуги, які розміщуються в певному ритмі, чергуючись із вільними або заповненими вузькими орнаментальними смужками тла. В інших випадках орнаментальні широкі смуги концентруються на полях. Кольори добираються насичені, яскраві, причому домінує якийсь один тон [7, с. 142–150].

Іншою групою рушників, що відрізняються за технологією оздоблення, є вишиті. Це можуть бути вироби, оздоблені технікою «хрестик», «гладь», «виколювання», «верхоплут», «тамбурний шов», «мережка» та ін. У збірці НІЕЗ «Переяслав» презентовано й такі вироби. Причому вони також представляють різні етнографічні регіони й райони України. Безумовно, що такі рушники мають свою кольорову гаму, орнаментальне оздоблення, композицію, відмінну від тканих.

Варто зазначити, що з середини ХХ ст. український народний вишитий рушник зазнає певних змін. Усі визначальні чинники рушника змінюються відповідно до соціально-економічних умов життя та певних вимог «моди». Але при цьому рушник залишається в побуті українців, виконуючи майже ту ж саму утилітарно-декоративну функцію, що була визначена в попередніх століттях. Досить часто культурологи, характеризуючи рушник цього часу, трактують його як предмет, що втрачає народні риси, отримуючи численні привнесення кічових елементів. Матеріали з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» заперечують подібне твердження. На другу половину ХХ ст. основною сировиною для виготовлення українського народного рушника стало полотно фабричного виробництва. Насамперед, це бавовняна тканина – коленкор (далі – фабричне полотно) та бавовняна тканина з рельєфною поверхнею (народна назва «вафельне»), лляне полотно, так зване «рушникове». Частину рушників

традиційно вишивали на домотканому конопляному полотні (зі старих запасів). Друга половина ХХ ст. відзначається масовим використанням у вишиванні рушників такого шва як хрестик з його різновидами. Кольорова гама народних рушників 60–90 рр. ХХ ст. кардинально відрізняється від традиційної. Поліхромна, переважно без кольору, що домінує. Відзначається великою кількістю вкраплень відтінків (бузковий, ліловий, салатний, вишневий, коричневий, брунатний, сірий, рожевий і т.д.) основних кольорів (червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий, чорний).

Вишиті рушники становлять значну частину досліджуваної колекції. Зокрема, у ній налічується 129 таких предметів 1960–1990-х рр. з Переяславщини. В композиційній побудові виділяються деталі, характерні й для давнього українського рушника, – це рушники з чітко визначеним центром та рушники з горизонтальними смугами (орнамент в яких повторюється (рапортний) або ж не має повтору). Орнаменти виробів другої половини ХХ ст. мають одну характерну відмінність порівняно з давніми українськими рушниковими орнаментами. У цих утилітарних предметах, як і в тканих рушниках, геометричні форми давніх візерунків отримують натуралістичний вигляд. Це – вивід «троянд з листочками, пуп'янками та в'юнчиками», «гніздо з лелеками», «віночки», «букет» з квітами, «букет з калини та винограду», «букет» з маленьких незабудок, віночки з квіток, листочків та пуп'янків, «півні й восьмиріжки», виводи лілій «чаші» з бутонами, галузочки квітів між якими птах (папуга). На деяких рушниках внизу під орнаментом зустрічаються каліграфічні елементи у вишивці, наприклад: «У кожного своя доля і свій шлях широкий», або ж вишитий рік – «1966» [13].

У результаті дослідження можна стверджувати, що народний вишитий рушник 1960–1990 рр. зазнав суттєвих змін у розкольорванні, в основних техніках виконання та їх поєднаннях, в орнаментах та сировині. Варто зазначити, що при цьому збереглися в окремих випадках елементи традиційного народного рушника (домоткане полотно, заплоч, композиційні схеми, фрагменти давніх орнаментів) [6, с. 198-205].

Цікавими у плані композиції та орнаментального оздоблення виявилися Чернігівські рушники «божники», які також представлені у фондovій збірці. Відзначимо й інше: вироби, що зберігаються в колекції, виготовлені як технологією ткання, так і вишивки. Дослідження цієї групи рушників показали, що при усій складності та багатоваріантності композиційного й орнаментального вирішення «божників», їхні орнаменти більше тяжіють до повторів (гомогенні елементи). У вишитих «божниках» орнаменти, в основному, – рослинні, зі вкрапленням геометричних деталей чи стилізовані до геометричних форм. Досить складні за формою вони об'єднані в єдиний візерунок ламаними лініями різної форми: «кривульками», «в'юнчиками», «косариками», що виконують роль «переписування». Це пов'язано, на думку Л. Годліної, безпосередньо з їхнім побутовим призначенням. Основну композицію традиційно складають фітоморфні деталі, доповнені космоморфними й орнітоморфними елементами. До фітоморфних мотивів відносяться виводи квітів та ягід: «троянди», «петрові батожки», «яблука», «хміль», «волошки», «виноград», «порічки», «калінка». На таких рушниках виділяються й барокові мотиви орнаменту – «виноград», «хміль», – запозичені з оздоблення культових тканин. Зокрема, «хміль» на деяких рушниках зображений виключно у формі акантового листа. Водночас вивчення групи домотканих рушників-«божників» показало, що мотиви переважають орнітоморфні. Їхня форма та назви повторюють орнаменти «королевецьких» рушників. Це – «качечки» та «орли» [1, с. 85-91].

Окрім рушників-«божників» із Чернігівщини у фондovій збірці зберігаються й такі ж вироби із Сіверщини, що мають свої особливості у кольоровій гамі, композиції, орнаментальному оздобленні. Аналіз цієї колекції показав, що основою для вишивання служило в основному домоткане поло, а також фабрична бавовняна тканина. При цьому майстрині використовували техніки вишивання: «глухі» шви (хрестик, лиштва), «ажурні» шви (мережка, вирізування), а також шви по вільному контуру (тамбурний шов). Розкольорування орнаментів тяжіє до традиційної гами – червоне і чорне.

Композиційне вирішення таких рушників-божників пов'язане з їх утилітарним призначенням. На такому рушнику виділяється повздовжня (бокова) орнаментальна смуга та смуги на поперечних кінцях. Елементи орнаменту, попри складність візерунків, тяжіють до повторів. Основу орнаментальних мотивів традиційно складають фітоморфні деталі, доповнені космоморфними й орнітоморфними елементами (антропоморфними мотивами). Рослинні орнаменти, зазвичай, у композиції мають вигляд виводів-смуг (гілочки, хвилясті лінії-«в'юнчики», «кривульки»), доповнених окремими елементами, виключно зі смуги. Частина фітоморфних орнаментів стилізується, частина наближається до традиційної натуралістичної форми [3, с. 454-458].

Основу будь-якої композиції орнаменту складають мотиви. Серед значної їх кількості, що присутні у рушниках, виділяємо характерні не тільки для ткацтва, але й вишивки, писанкарства, килимарства, певною мірою кераміки. Почасти вони становлять основу композиції, відносно яких компонується інші елементи орнаменту. Такі мотиви є домінантами. Зокрема, досить часто, на виробках декоративно-ужиткового мистецтва можна зустріти мотив «дерево життя». Зазвичай, він є основним мотивом монастирських рушників.

Аналізуючи цю нечисельну колекцію (25 предметів) відзначаємо, що в просторовій композиції всіх чернечих рушників простежується умовно тридільність – низ, центр, і верх. У кожному рушникові при заповненні площини виділяється боковий простір, але при цьому акцент робиться на центр композиції. Площину поля рушників (Інв. №№ Т-2000, Т-2001, Т-2002, Т-2003, Т-1998, Т-1997) займає майже суцільна композиція, що є типовим для монастирського шитва [13].

Основним орнаментальним компонентом композиції у більшості виробів (24 з 25) є дерево, що займає центральний простір. Це так зване «Дерево життя», «Світове дерево», «Святе дерево». Зображаючи даний мотив у різноманітному трактуванні, майстрині зуміли показати в ньому своє розуміння зростання дерева з міцної основи землі, виділити сильний стовбур і пишну крону, що сягає піднебесся. Відзначимо, що різновидність композиції «дерева

життя» на рушниках створюють казкові птахи, які оберігають його. Вони переважно розміщені обабіч центрального стовбура над кроною дерев. Їм видно все земне і відкриті небесні простори. В усіх композиціях птахи трактовані узагальнено, так що важко відгадати їхні реальні форми [5].

На монастирських рушниках із музейного зібрання «дерево життя» у суто фітоморфному вигляді зустрічається рідко. Здебільшого це трансформація двох мотивів – антропоморфної постаті та «Світового дерева». Тільки у пізніх зразках бачимо натуралістичний мотив дерева. На давніх чернечих рушниках центральний орнамент чітко тяжіє до обрисів антропоморфної постаті (Інв. №№ Т-1997, Т-806). В орнаменті чотирьох рушників (Інв. №№ Т-807, Т-808, Т-819) – від антропоморфної постаті залишаються окремі деталі – це руки-гілки, що лише абрисами та розташуванням нагадують жіночу постать [5; 13].

Варто відзначити, що в орнаментиці чернечих рушників привнесень із церковного шитва не так уже й багато. Це суто барокові елементи: мотив «виноградної лози», «перехрещених гілок», «тюльпан», «акантовий лист», рослинний мотив «трилисника», елемент, що тяжіє до форми граната і «бант-квітка». У композиції більшої частини рушників (14 із 25) основним елементом є мотив «виноградної лози», що переважно утворює суцільно заповнене поле. І лише у кількох із них «виноградне гроно» вписане в композицію як окрема деталь. Це – дерево християнської церкви: «Я істинна виноградна лоза, а Отець Мій виноградар. Усяку гілку в Мені яка плоду не приносить, Він відсікає... Хто не буде в Мені, той буде відкинутий геть як гілка, і засохне» [4]. Незначні привнесення барокових мотивів в орнаментах ніяк не можуть бути ознакою оригінальності чернечих виробів у загалі народного рушника. Адже привнесені деталі в такому рушнику не зберігають чистої форми, утилізуючись до традиційних [5].

Серед рушників можна виділити ще одну групу виробів, які мали менше утилітарне призначення, водночас були досить поширеними серед українців. Мова йде про народні рушники із сюжетними композиціями.

Аналіз збірки народних рушників, композиції яких містять певний сюжет, показав, що їх орнаментика сповнена еkleктики. Жоден тип українського рушника не містить так багато привнесень. Деталі традиційних орнаментів у композиціях переплітаються з мотивами, запозиченими з інших мистецьких пам'яток (наприклад, народна картина, ікона, декоративний розпис) та друкованих джерел (журнали «Нива», «Аполлон» та інші, додатки до них; упакування для парфумерних і косметичних засобів). При цьому, навіть у рушниках, сюжети яких відверто скопійовані чи просто презняті, завжди присутня авторська фантазія. Інколи єдина деталь в орнаментиці чи нетрадиційне композиційне вирішення надають виробу мистецької цінності. Опрацювання збірки дало можливість умовно розділити її на кілька груп, композиційні сюжети яких містять: елементи народної картини, жанрові побутові сцени; елементи іконографії з релігійним забарвленням; фітоморфні, орнітоморфні, зооморфні, антропоморфні зображення у поєднанні з написами (текстами дидактичного змісту, приказками, цитатами) та вензелі; зображення державної символіки.

Відзначимо, що у рушниках, композиційні сюжети яких містять елементи народної картини та жанрові побутові сцени, майстрині повторюють друковані зразки для вишивання, додаючи елементи народного орнаменту. На цих рушниках вишиті: українська хата з тинном і тополею, казкові квіткові букети зі словами-побажаннями «Кого люблю, тому дарю»; «Не трудна мені робота, вишивать була охота. Ш. 1945 р.». На рушнику (автор П. А. Шемит, 1950 р., с. Броварки Золотоніського р-ну Черкаської обл.) вишита побутова сцена з текстом: «под. крестом моя могила, на кресте моя любов, там посіла моя сила, закипіла кров». Основний композиційний вузол тут – зображення пагорба з хрестом на ньому та напис: «Зозуленька рябенька прилітай на мій хрест кувати раненько»; «Два дуба разделяет могила, но корни их вместе живут, два друга судьбой разлучают, но сердца их вместе живут». Вишивали такі рушники як обрядові для поховального дійства: на хрест та офіру [2, с. 67-77; 13].

Ще одна особливість цих рушників – наявність в їхній орнаментіці елементів державотворення – як українських, так і радянських символів.

Найчисельніша група (11 предметів) – рушники, композиційні сюжети яких містять зображення державної символіки з сіл Підволочиського р-ну Тернопільської обл. Державна українська символіка в орнаментіці західноукраїнських рушників з'являється ще на початку ХХ ст. За формою і розташуванням орнаменту – це «божники». Їхньою характерною особливістю є додавання в орнаментальні композиції цитат із творів Т. Шевченка, патріотичних текстів. До прикладу, рушник з с. Нове село Підволочиського р-ну Тернопільської обл., автор С. В. Іванюк, вишитий хрестиком різнокольоровою заповнювачкою у 1932 р., – центральну частину композиції займає «тризуб», обрамлений віночком, з боків – текст: «Боже Великий Єдиний. Русь-Україну храни» [13]. Як бачимо, вони дещо відрізняються від рушників-«божників» із Чернігівщини та Сіверщини, що розглядалися вище.

Висновки. Аналіз фондової колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» дав можливість встановити, що у збірці зберігаються вироби різних етнографічних районів України: Середньої Наддніпрянщини, Полісся, Слобожанщини. Досить об'ємною за обсягом є колекція рушників із Переяславщини. За технологією виготовлення представлено рушники ткані та вишиті різними техніками. Серед колекції за композиційною побудовою та орнаментальним оздобленням виділяються рушники «божники», монастирські та «кролевецькі». Особливої уваги заслуговують й рушники із сюжетними композиціями. Загалом, для орнаментики рушників характерне використання геометричних, рослинних, антропоморфних та орнітоморфних мотивів. Вони можуть бути як наближені до оригінальних зображень, так і стилізовані. В окремих випадках на виробах присутній каліграфічний елемент, введений до орнаментики. Переважно це стосується рушників із сюжетною композицією. Що стосується кольорової гами, то у виробах кінця ХІХ – початку ХХ ст. превалує двоколірне оздоблення чи то на домотканих, чи на мануфактурних «кролевецьких». Водночас на вишитих рушниках цього періоду дещо більша кольорова гама. З другої

половини ХХ ст. на тканих рушниках, зокрема з Переяславщини, фіксується використання різноколірних ниток і зміна орнаментальних мотивів. Кольорова гама рушників фабрик художніх виробів, що зберігаються в колекції, залишається переважно сталою, тобто двоколірною для орнаментів та з білим тлом полотна. На вишитих рушниках цього періоду спостерігається використання різноколірного оздоблення, що значно збагачує його візуальне сприйняття. Відзначаємо, що всі мотиви на рушниках, як і сам виріб, мали символічне навантаження. Орнаментація та композиційна побудова, кольорова гама відігравали значну роль у використанні рушників в обрядово-звичаєвих традиціях українців.

Список використаних джерел та літератури

1. Годліна Л. Особливості орнаментики Чернігівських рушників–«божників» (за матеріалами фондової збірки національного-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Чернігівські старожитності. Науковий збірник*. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. Вип. II. С. 85–91.
2. Годліна Л., Гладун Л. Народні рушники із сюжетними композиціями в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *PEREYASLAVICA: Наукові записки «Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей*. 2009. Вип. 3 (5). С. 67–77.
3. Годліна Л., Заїка Н. Рушники-божники Сіверщини із колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Зб. наук. праць: «Сіверщина в історії України»*. Національний заповідник «Глухів». Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ–Глухів, 2011. Вип. 4. С. 454–458.
4. Євангеліє від св. Іоанна. Біблія. Брюссель, 1991.
5. Заїка Н. «Дерево життя» – основний мотив монастирських рушників (з колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 9 (11).
6. Заїка Н. Переяславські вишиті рушники 60–90-х рр. ХХ ст.: традиційні риси та особливості (за матеріалами фондової збірки НІЕЗ «Переяслав»). *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я. М., 2017. Вип. 12 (14). С. 198–205.
7. Заїка Н. Каталогізація авторських робіт Богуславської фабрики художніх виробів «Перемога» із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Ніжинська старовина: Збірник*

регіональної історії та пам'яткознавства. Ніжин; Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 25 (28). С. 142–150.

8. Заїка Н. «Кролевецькі» рушники кінця ХІХ – початку ХХ ст. в експозиції Музею українського рушника Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Зб. наук. пр.: «Сіверщина в історії України»*. Національний заповідник «Глухів». Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ–Глухів, 2017. С. 454–460.

9. Заїка Н. Переяславські ткані рушники 60–90 рр. ХХ ст. у фондовій збірці НІЕЗ «Переяслав»: традиційні риси та особливості. *Часопис української історії*. Київ, 2021. Вип. 44. С. 104–111.

10. Заїка Н. Дослідження колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» (історіографічний аспект). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 48–54.

11. Козій Г. Домоткані рушники Переяславщини другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»*. Переяслав-Хм., 21–23 вересня 1992 р. 1992. С. 125–127.

12. Ткаченко В. Дослідження колекції рушників Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у 2007–2021 роках. *Українознавство*. № 3, 2022. С. 166–177.

13. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Інвентарна група «Тканини». Кн. 1-16.

References

1. Hodlina, L. (2009). Osoblyvosti ornamenti ky chernihivskykh rushnykiv-«bozhnykiv» (za materialamy fondovoi zbirky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav») [Peculiarities of ornamentation of Chernihiv towels-«bozhnyks» (based on the materials of the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»)]. *Chernihivski starozhytnosti. Naukovyi zbirnyk – Chernihiv antiquities. Scientific collection*. Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy», issue II, pp. 85–91 [in Ukrainian].

2. Hodlina, L., Hladun, L. (2009). Narodni rushnyky iz siuzhetnymy kompozytsiamy v zibranni NIEZ «Pereiaslav» [Folk towels with plot compositions in the collection of NHEZ «Pereyaslav»]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*. *Zbirnyk naukovykh statei – PEREYASLAVICA: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»*. *Collection of scientific articles*. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 3 (5), pp. 67–77 [in Ukrainian].

3. Hodlina, L., Zayika, N. (2011). Rushnyky-bozhnyky Sivershchyny iz kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Towers-gods of the North from the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Zbirnyk naukovykh prats: «Sivershchyna v istorii Ukrainy»* – *Collection of science works: «Sivershchyna in the history of Ukraine»*. *Natsionalnyi zapovidnyk «Hlukhiv»*. *Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*. Kyiv–Hlukhiv, issue 4, pp. 454–458 [in Ukrainian].

4. (1991). Yevanheliie vid sv. Ioanna. Bibliia. [Gospel from St. John Bible]. Briussel [in Ukrainian].

5. Zaika, N. (2015) «Derevo zhyttia» – osnovnyi motyv monastyrskykh rushnykiv (z kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav») [«Tree of Life» – the main motif of monastery towels (from the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»)]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*. Zbirnyk naukovykh statei – Pereyaslav: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav». Collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 9(11) [in Ukrainian].

6. Zaika, N. (2017). Pereiaslavski vyshyti rushnyky 60–90-kh rr. XX st.: tradytsiini rysy ta osoblyvosti (za materialamy fondovoi zbirky NIEZ «Pereiaslav») [Pereyaslav embroidered towels of the 60–90s of the XX century: traditional features and peculiarities (based on the materials of the stock collection of NHER «Pereyaslav»)]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»*. Zbirnyk naukovykh statei – Pereyaslav: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav». Collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 12(14), pp. 198–205 [in Ukrainian].

7. Zaika, N. (2018). Katalohizatsiia avtorskykh robit Bohuslavskoi fabryky khudozhnykh vyrobiv «Peremoha» iz fondovoi kolektsii Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Cataloging of author's works of Boguslav factory of art products «Victory» from the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva* – Nizhyn Antiquities: A Collection of Regional History and Monument Studies. Nizhyn; Kyiv, issue 25 (28), pp. 142–150 [in Ukrainian].

8. Zaika, N. (2017). «Krolevetski» rushnyky kintsia XIX – pochatku XX st. v ekspozytsii Muzeiu ukrainskoho rushnyka Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [«Krolevets» towels of the late XIX – early XX centuries in the exposition of the Museum of the Ukrainian Towel of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Zbirnyk naukovykh prats: «Sivershchyna v istorii Ukrainy»* – Collection of science works: «Sivershchyna in the history of Ukraine». Natsionalnyi zapovidnyk «Hlukhiv». Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. Kyiv; Hlukhiv, issue 10, pp. 454–460 [in Ukrainian].

9. Zaika, N. (2021). Pereiaslavski tkani rushnyky 60–90 rr. XX st. u fondovii zbirtsi NIEZ «Pereiaslav»: tradytsiini rysy ta osoblyvosti [Pereyaslav woven towels of the 60-90s of the XX century in the stock collection of NHER «Pereyaslav»: traditional features and peculiarities]. *Chasopys ukrainskoi istorii* – Journal of Ukrainian History. Kyiv, issue 44, pp. 104–111 [in Ukrainian].

10. Zaika, N. (2021). Doslidzhennia kolektsii rushnykiv NIEZ «Pereiaslav» (istoriohrafichni aspekt). [Study of the collection of towels of the NHER «Pereyaslav» (historiographical aspect)]. *Ukrainskyi selianyn* – Ukrainian peasant, issue 26, pp. 48–54 [in Ukrainian].

11. Kozii, H. (1992). Domotkani rushnyky Pereiaslavshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Home-woven towels of Pereyaslav region of the second half of the XIX – beginning of the XX century]. *Tezy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*

«Pereiaslavska zemlia ta yii mistse v rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti y kultury» [Abstracts of the All-Ukrainian scientific conference «Pereyaslav land and its place in the development of the Ukrainian nation, statehood and culture»]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 21–23 veresnia 1992, pp. 125–127 [in Ukrainian].

12. Tkachenko, V. (2022). Doslidzhennia koleksii rushnykiv Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» u 2007–2021 rokakh. [Research of the towel collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in 2007–2021]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, no. 3, pp. 166–177 [in Ukrainian].

13. Fondy NIEZ «Pereyaslav». Inventarna hrupa «Tkanyny». [Funds of NHER «Pereyaslav». Inventory group «Fabrics»]. Book 1-16.

Рецензенти:

Т. М. Підгайна, к. і. н.;

С. А. Радозуз, к. і. н.

Надійшла до редакції: 07.11.2022 р.